

GENEZA PROTECȚIEI JURIDICE ALE BUNURILOR CULTURALE ÎN TIMP DE CONFLICT ARMAT: EVOLUȚIE ȘI PERSPECTIVE (PARTEA II)

Ilona BOTNARI, doctorandă, USEM

Recenzent: **Alexandr CAUIA**, doctor în drept, conferențiar universitar

THE GENESIS OF THE LEGAL PROTECTION OF CULTURAL GOODS DURING ARMED CONFLICT: EVOLUTION AND PERSPECTIVES (PART II)

Cultural goods have unfortunately always been a target for belligerent parties during armed conflicts throughout history, despite the fact that they knew very well that ensuring their protection had an imperative character, whether we refer to customary commitments, either conventional. However, the reality of armed conflicts remains a harsh one although evolving legal and philosophical thinking has strongly influenced the concept of the 'laws and customs' of war from the perspective of 'humanizing' armed conflicts. The efforts made by international actors in connecting the national and international normative framework in the matter of the protection of cultural goods to the rigors of armed conflicts have materialized in an appreciable number of agreements, documents of a different kind adopted at the international level, among which the Convention at the Hague of 1954, Additional Protocol I of 1954 and Additional Protocol II of 1999.

Keywords: cultural goods, protection, armed conflict, the Hague Convention, international humanitarian law.

Bunurile culturale cu regret, tot timpul au constituit un obiectiv țință pentru părțile beligerante în timpul conflictelor armate pe parcursul istoriei, în pofida faptului că acestea cunoșteau foarte bine că asigurarea protecției acestora a avut un caracter imperativ, fie că ne referim la angajamente de ordin cutumiar, fie convențional. Totuși, realitatea conflictelor armate rămâne a fi una dură, deși evoluând, gândirea juridică și filozofică a influențat puternic conceptul „legilor și cutumelor” de război din perspectiva „umanizării” conflictelor armate. Între timp, în pofida caracterului tot mai inuman al conflictelor armate contemporane, comunitatea internațională tot mai mult atenționează asupra importanței asigurării protecției bunurilor culturale în timp de conflict armat, în special în contextul efectelor devastatoare ale operațiunilor militare în raport cu obiectivele respective. Eforturile depuse de actorii internaționali în racordarea cadrului normativ național și internațional în materie de protecție a bunurilor culturale la rigorile conflictelor armate s-au materializat într-un număr apreciabil de acorduri, documente de alt gen adoptate la nivel internațional, printre care se evidențiază Convenția de la Haga din 1954, Protocolul adițional I din 1954 și Protocolul adițional II din 1999.

Cuvinte-cheie: bunuri culturale, protecție, conflict armat, Convenția de la Haga, drept internațional umanitar.

Preambulul Convenției de la Haga din 1954 reflectă conceptul de responsabilitate ordinară a comunității internaționale pentru apărarea patrimoniului cultural mondial, presupunând:

„Bineînțeles că atacurile contra bunurilor culturale indiferent cărui popor aparțin, constituie un atac contra patrimoniului cultural al întregii umanități, dat fiind faptul că fiecare popor contribuie la cultura mondială. Luând în considerație că conservarea patrimoniului cultural prezintă o mare importanță pentru toate popoarele lumii și că este important de a asigura o protecție internațională [...]”

Primul articol numără bunurile care trebuie considerate ca culturi independente de originea sau proprietarul lor: cele care prezintă o valoare artistică ori arheologică (art. 1 (a)); cele care, chiar dacă nu toate dintre ele posedă valorile numite, servesc la expunerea ori arbitrarea obiectelor din grupa precedentă (art. 1 (b)); și în sfârșit cele care cuprind un număr important de obiecte numite „centre monumentale”, adică cartierele orașelor ori orașele întregi (art. 1(c)).

Regimul pentru protecția acordată de Convenția de la Haga din 1954 este dual. Pe de o parte, există protecția generală acordată bunurilor ce corespund definiției de bunuri culturale. Ea consistă în protecția și respectarea acestora (articolul 3 și 4), și în operarea unei împărțiri de responsabilitate între beligeranți. Statul deținător de obiect își asumă angajamentul, pe timp de pace, de a lua măsurile necesare protecției bunului cultural conta „efectelor previzibile” a conflictului (articolul 3); și de a nu-l utiliza în moduri care l-ar putea expune „la o distrugere ori la o deteriorare în caz de conflict armat”; în timp ce partea opusă este dispusă să se abțină de „orice măsură de violență” în grija bunului protejat (articolul 4 (1) și (4)).

Pe de altă parte, trebuie evocată protecția specială care consistă în protecția bunurilor culturale ce se bucură de imunitate absolută. Aceste două categorii de protecție cunosc excepția necesității militare, enunțată în articolele 4 (2) și 11 (1) și (2). Articolul 4 (1) dispune:

„Înaltele Părți contractante [trebuie] să respecte bunurile culturale amplasate atât în propriul său teritoriu, cât și pe teritoriul Înalțelor Părți contractante, interzicând utilizarea acestor bunuri, (...) în condițiile în care pot duce aceste bunuri la o distrugere sau la o deteriorare în caz de conflict armat, și abținându-se de la orice act de ostilitate în raport cu acestea”

Trebuie de menționat că Protocolul II adițional la Convenția de la Haga din 1954, după adoptarea sa la 26 martie 1999, completează Convenția de la Haga din 1954, având în vedere introducerea „protecției întărite”, ori chiar sancțiunilor în caz de încălcări grave în ceea ce privește bunurile culturale.¹

În cele din urmă, așa cum nu toate statele erau legate prin această Convenție, Conferința diplomatică asupra reafirmării și dezvoltării dreptului internațional umanitar aplicabil în timp de conflicte armate, reunită la Geneva între 1974 și 1977, intro-

1 Jan Hladik. Diplomatic Conference on the Second Protocol to The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. The Hague. Netherlands (March 15-26, 1999). In: International Journal of Cultural Property, 1999, Vol. 8, N. 2, pp. 526-529.

dușese în cele două Protocoale Adiționale la Convențiile de la Geneva un articol privind protecția bunurilor culturale. Prin urmare, articolul 53 al Protocolului I conține următoarea dispoziție:

„Sub rezerva dispozițiilor Convenției de la Haga din 14 mai 1954, pentru protecția bunurilor culturale în caz de conflict armat și a altor instrumente internaționale pertinente, este interzis:

- a) să se comită orice act de ostilitate îndreptat împotriva monumentelor istorice, operelor de artă sau lăcașurilor de cult care constituie patrimoniul cultural sau spiritual al popoarelor;
- b) să se utilizeze aceste bunuri în sprijinul efortului militar;
- c) să se facă din aceste bunuri obiect de represalii.”

Articolul 16 al Protocolului II prevede la fel interdicția de a comite vre-un act de ostilitate îndreptat împotriva bunurilor culturale și de a le utiliza în sprijinul efortului militar: „fără a prejudicia dispozițiile Convenției de la Haga din 14 mai 1954 cu privire la protecția bunurilor culturale în caz de conflict armat, este interzisă comiterea de acte de ostilitate îndreptate împotriva monumentelor istorice, operelor de artă sau lăcașurilor de cult care constituie patrimoniul cultural sau spiritual al popoarelor și folosirea lor în sprijinul activităților militare”.

Este în general admis că aceste dispoziții reflectă dreptul cutumiar, astfel impunându-se tuturor beligeranților, indiferent dacă sunt sau nu legați prin Protocoalele adiționale.²

În cele din urmă, Statutul Curții Penale Internaționale, adoptat la Roma la 17.07.1998, califică ca crimă de război:

„fapta de a lansa intenționat atacuri împotriva clădirilor consacrate religiei, învățământului, artei, științei sau acțiunii caritabile, monumentelor istorice, spitalelor și locurilor unde bolnavii sau răniții sunt adunați, cu condiția ca aceste construcții să nu fie obiective militare”.

Protecția directă a patrimoniului cultural înseamnă referința directă către acesta, ca obiect ce beneficiază în mod evident de protecția normelor juridice internaționale. Din acest punct de vedere, patrimoniul cultural înglobează în general clădirile consacrate religiei, educației, artei, științei ori acțiunii de caritate, precum și monumentele istorice.

Așa cum menționat anterior, Convenția IV de la Haga din 1907 făcea parte din dreptul internațional cutumiar, problemele de anvergură ce se refereau la semnăturile și adoptările beligeranților ne fiind enunțate. Trebuie de menționat că conform Secretarului General al Națiunilor Unite:

„partea dreptului internațional umanitar convențional care fără îndoială a devenit parte din dreptul internațional cutumiar este dreptul aplicabil la conflictele armate care au următorul obiectiv: Convențiile I-IV de la Geneva din 12 august 1949 pentru protecția victimelor din urma războiului; Convenția IV de la Haga referitor la legile și cutumele de război terestru și Regulile anexate în acest

2 Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck, op. cit.

scop la 18 octombrie 1907; Convenția pentru prevenirea și represiunea crimei de genocid din 9 decembrie 1948 și Statutul Tribunalului Militar Internațional de la Nuernberg din 8 august 1945”³

A propos, în 1950, Comisia de drept internațional releva în cadrul comentariilor sale că conform Tribunalului Militar Internațional de la Nuernberg, Convenția IV de la Haga și Regulamentul său (în special art. 23 (g) preluase o valoare cutumiară în 1939, în așa fel crimele de război prevăzute de Statutul tribunalului erau deja recunoscute ca crime de război de dreptul internațional cutumiar. Printre cele șapte Principii ale tribunalului, Principiul VI (b) crime de război include în această categorie de crime, „distrugerea fără nici un motiv a orașelor și satelor sau devastarea care nu este justificată prin necesități militare”.

Această afirmație a Secretarului General reflectă importanta acordată în raport cu cea în cadrul raportului său adresat Consiliului de Securitate al ONU, în urma căreia a fost instituit Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie.

Un moment important din punct de vedere al aplicabilității Convenției de la Haga din 1954. În general, controlul asupra aplicabilității convenției este acordat Directorului general, Comisarilor generali și Puterilor protectoare. Directorul general propune deseori serviciile sale beligeranților care dat fiind că sunt specifice, beneficiază de o reacție favorabilă din partea statelor (a se vedea acceptarea misiunii UNESCO de către beligeranți în timpul războiului dintre Iran și Irak). Funcțiile Comisarilor generali constau în a se ocupa de tot ce sunt sesizați, inclusiv ordonarea și efectuarea personală a investigațiilor (a se vedea războiul dintre Iran și Irak). Acest ultim caz ilustrează complicațiile procedurale ale Convenției: în principiu, negocierile declanșate în Iran și în Irak de către cei doi reprezentanți personali a Directorului general, înainte de a determina distincțiile Comisarilor generali în fiecare din aceste două tari, fusese atât de lungi că războiul a luat sfârșit înainte ca Irakul să accepte nominalizarea.⁴

Sfârșitul războiului „rece” a dus la schimbarea situației geopolitice în lume, fapt ce deseori a avut efecte negative în zone, ce timp de secole s-au ciocnit cu violențe armate, populațiile respective suportând consecințele acestora. Delimitarea frontierelor fostului Imperiu Otoman de către Marile Puteri europene — Franța și Marea Britanie — în interesele sale și în detrimentul populațiilor din zonă, a dus la apariția unor regimuri autoritare în noile state create, inclusiv Libia, Egipt, Siria și Irak. Astfel, au fost create premisele pentru noi confruntări în viitor, fapt confirmat de evoluția în timp. Sfârșitul războiului dintre Iran și Irak a fost doar o fază ale acestor procese, ambele tabere fiind sufocate în urma unui război ce a durat un deceniu.

Or, regimul autoritar instaurat în Irak, a făcut zeci de mii de morți, răniți,

3 Raportul Secretarului General stabilit în baza paragrafului 2 al rezoluției 808 (1993) al Consiliului de Securitate, S/25704, 3 mai 1993, § 35 [on-line] [https://undocs.org/S/RES/808\(1993\)](https://undocs.org/S/RES/808(1993)) (accesat la 18.02.2023).

4 Etienne Clement. Some Recent Practical Experience in the Implementation of the 1954 Hague Convention. In: International Journal of Cultural Property. No. 1. Vol. 3, 1994, pp. 16-20.

dispăruți, torturați, deplasați etc. Iar ocuparea Kuweitului în anul 1990 de către Irak nu a putut fi lăsată fără reacție din partea comunității internaționale, în special ONU. Astfel, după mai multe avertizări, solicitări, adresări în diverse forme, inclusiv prin intermediul rezoluțiilor adoptate de Adunarea Generală și Consiliul de Securitate ale ONU, Orientul Apropiat s-a ciocnit cu o intervenție în zonă, cunoscută ca Primul Război din Golf, în urma căreia Kuweitul a fost eliberat de sub ocupația Irakului.

Totodată, această intervenție, precum și cea ulterioară din 2003, condusă de SUA și Marea Britanie, cunoscută ca cel de-al Doilea Război din Golf, au abordat una din problemele stringente ale tuturor războaielor — cea de protecție a bunurilor culturale în timp de conflict armat. Or, atât dreptul internațional convențional, cât și dreptul internațional cutumiar, obliga părțile beligerante să asigure protecția patrimoniului cultural în timp de conflict armat.

La 19 martie 2003 a început intervenția militară cu scopul dezarmării și schimbării regimului din Irak. Pregătită minuțios, această companie militară ar fi scos la iveală anumite riscuri în ceea ce privește imensul patrimoniu cultural dispersat pe teritoriul Irakului. Astfel, organisme ca Comitetul Internațional al Scutului Albastru, ICOMOS și UNESCO au reamintit existența acestui risc chiar înainte de a începe discordia.⁵ După declanșarea conflictelor, Directorul General al UNESCO a anunțat că mai multe edificii culturale irakiene, printre care la Bagdad, Mossoul și Tikrit fusesse păgubite. Componenta aeriană a atacului a dat mai multe lovituri așa numite „chirurgicale”, executate de proiectile teleghidate de mare precizie lansate de nave și submarine situate în marea Mediterană, în marea Roșie și în Golful Persic, precum și recurgera la aeronave, ca de exemplu bombardierele B 52.

Fără a nega prioritatea evidentă a protecției vieții umane în timpul conflictelor armate, trebuie de ținut cont de faptul că obiectele cu caracter civil în special patrimoniul cultural, beneficiază, conform acestui studiu, de protecția instrumentelor juridice internaționale. Astfel, este necesar de realizat că cauza sărăciei vieții culturale a tarii, dintre care și patrimoniul cultural păgubit, este comunitatea internațională care duce la distrugerea acestuia. Într-adevăr, fiecare civilizație este rezultatul interacțiunii cu alte civilizații, și sărăcirea culturală a unei civilizații date nu se echivalează cu sărăcirea întregii umanități?

O nouă provocare pentru instituția protecției bunurilor culturale la începutul secolului XXI au constituit actele teroriste, deseori susținute chiar de unele state. Astfel, începând cu anul 2001, Consiliul de Securitate al ONU a intensificat procesul de elaborare a normelor ce vizează lupta contra terorismului. Or, dacă în practica Consiliului de Securitate această preocupare nu este una nouă, atunci trebuie să menționăm, că atentatele din 11 septembrie 2001 marchează un punct de reper pentru rezoluțiile Consiliului de Securitate. În anii 1990 Consiliul de Securitate trata cu regularitate

5 Koïchiro Matsuura, « Il est de notre devoir d'aider le peuple irakien à protéger sa mémoire et à construire son avenir », 27 mars 2003 [on-line] http://portal.unesco.org/fr/ev.php?URL_ID=10817&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (accesat la 18.02.2023).

chestiunile de terorism, prescriind sancțiuni contra statelor bănuite că ar avea legătură cu acte teroriste: Libia (1992), Sudan (1996), Talibanii (1999). Intensificarea inițiativelor contra terorismului intervine în 1999: rezoluția 1269 din 19 octombrie 1999 (S/RES/1269) angaja statele să coopereze în prevenirea și reprimarea oricărui act terorist, în special prin „schimbul de informații conform dreptului internațional și al dreptului național și prin cooperarea în plan administrativ și judiciar pentru prevenirea actelor de terorism”.⁶ Această rezoluție pune în aplicare o mișcare de intensificare a acțiunii Consiliului de Securitate în lupta contra terorismului, amplificată după 11 septembrie 2001.

Inițiative de natură organică — crearea de comitete specializate, cum ar fi cazul Comitetului instituit prin rezoluția 1373 din 28 septembrie 2001 (S/RES/1373)⁷ — accentuează gradul de exigență de implicare a statelor în lupta contra terorismului, necesară de acum înainte de a ține cont de măsurile luate pentru a împiedica activitățile teroriste și criminalizarea diverselor forme. Obiectivul prevede promovarea cooperării între state, pentru ca acestea să poată beneficia de furnizarea unei asistențe tehnice pentru a le însoți în realizarea acestor sarcini.⁸

Această abordare globală și multiformală promovată de Consiliul de Securitate, dar și întărirea cooperării în cadrul comunității internaționale, a impus o revizuire conceptuală a luptei contra terorismului, care, după cum s-a stabilit, nu poate fi combătut doar pe calea militară și prin măsuri coercitive, dar și prin eliminarea condițiilor ce favorizează răspândirea terorismului. În aceste condiții, Consiliul de Securitate a subliniat că „continuarea cooperării la nivel internațional în scopul aprofundării dialogului civilizațiilor și atingerii unui acord între ele, pentru a împiedica denigrarea valorii unei sau altei religii sau culturi, poate ajuta la impunerea unor bariere în fața forțelor ce incită la polarizare și la extremism, ceea v-a contribui la întărirea luptei contra terorismului.”⁹

Încheiere

În urma unei analize succinte al cadrului normativ în materie de protecție a bunurilor culturale în timp de conflict armat, dar și al actorilor principali, ne propunem două întrebări:

-
- 6 Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 1269 din 19 octombrie 1999 privind responsabilitatea Consiliului de Securitate în materie de menținere a păcii și a securității internaționale [on-line] [https://undocs.org/en/S/RES/1269\(1999\)](https://undocs.org/en/S/RES/1269(1999)) (accesat la 18.02.2023).
 - 7 Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 1373 din 28 septembrie 2001 privind pericolul pentru pacea și securitatea internațională ce rezultă din acte teroriste [on-line] [https://undocs.org/en/S/RES/1373\(2001\)](https://undocs.org/en/S/RES/1373(2001)) (accesat la 18.02.2023).
 - 8 Rezoluția Consiliului de Securitate al ONU nr. 1535 din 26 martie 2004 privind pericolul pentru pacea și securitatea internațională ce rezultă din acte teroriste [on-line] [https://undocs.org/en/S/RES/1535\(2004\)](https://undocs.org/en/S/RES/1535(2004)) (accesat la 18.02.2023).
 - 9 Declarația Președintelui Consiliului de Securitate al ONU din 27 septembrie 2010 (S/PRST/2010/19) privind pericolul pentru pacea și securitatea internațională ce rezultă din acte teroriste [on-line] <https://undocs.org/en/S/PRST/2010/19> (accesat la 18.02.2023).

1. face oare parte protecția bunurilor culturale din dreptul internațional umanitar și
2. are oare Mișcarea internațională a Crucii Roșii și a Semilunii Roșii calitatea de a se preocupa de acest subiect?

Pornim de la prima întrebare și putem spune că nu au existat nicicând dubii în acest sens. În efect, distrugerea unui bun cultural nu afectează doar acest bun. În realitate, în spatele distrugerii unui bun cultural tot timpul stau persoane și obiective concrete. Or, singur bunul nu stârnește ostilitățile. Referindu-ne la bunurile culturale, atenționăm că acestea nu sunt doar monumente și obiecte care trebuie protejate, ele reprezintă memoria unui popor, conștiința colectivă al acestuia, identitatea lor, dar, în egală măsură, este memoria, conștiința, identitatea fiecărui individ al acestei comunități. Deoarece adevărul este, că noi nu putem exista în afara familiei noastre și al corpului social la care aparținem.

Să încercăm să închidem ochii și să ne imaginăm Paris fără Notre-Dame, Athena fără Partenon, Giza fără Piramide, Ierusalim fără Cupola Stâncii, Moscheea Al-Aqsa sau Zidul Plângerii, India fără Taj Mahal, Beijing fără Palatul Imperial, New York fără statuia Libertății etc. Credem că este ceva în afara imaginației umane?!

Nu există deci dubii că aceste dispoziții sunt parte a dreptului internațional umanitar. În afară de asta, corespondența între Convenția de la Haga din 1954 și Convențiile de la Geneva din 1949 este atât de numeroasă, că nici nu putem admite careva dubii la acest capitol. Până la urmă, obligațiile esențiale prevăzute de Convenția de la Haga din 1954 sunt stipulate în articolul 53 al Protocolului Adițional I și articolul 16 al Protocolului Adițional II din 1977.

Aceasta la rândul său, ne duce la cea de-a doua întrebare. Or, anume Puterilor protectoare însărcinate să protejeze interesele părților la conflict și UNESCO Convenția de la Haga din 1954 (art. 21-23) trimite de a supraveghea punerea în aplicare ale dispozițiilor sale. Convenția nu oferă nici un mandat special Comitetului Internațional al Crucii Roșii în ceea ce ține de supravegherea respectării regulilor prevăzute de acest acord internațional. Pe de altă parte, nu există nici un fel de dubii că anume Comitetului Internațional al Crucii Roșii îi aparține obligația de a supraveghea respectarea articolului 53 al Protocolului Adițional I și articolul 16 al Protocolului Adițional II din 1977, la fel ca și în raport cu celelalte dispoziții ale Convențiilor de la Geneva din 1949 și ale Protocoalelor Adiționale din 1977.

Dar mult peste anume Mișcarea internațională a Crucii Roșii și a Semilunii Roșii este preocupată de protecția bunurilor culturale deoarece ea este preocupată de tot ce se raportează la protecția victimelor de război. Prin urmare, Consiliul Delegaților a adoptat în noiembrie 2001 o importantă rezoluție în raport cu acest subiect. În termenii acestei rezoluții, Consiliul recunoaște că bunurile culturale sunt elemente esențiale ale identității popoarelor, notează cu satisfacție rolul crescând pe care îl are Comitetul Internațional al Crucii Roșii, în cooperare cu UNESCO pentru a încuraja ratificarea și punerea în aplicare a Convenției de la Haga și a Protocoalelor sale în activitățile pe care le desfășoară pentru a promova, difuza și a pune în aplicare dreptul internațional

umanitar și invită statele care încă nu au făcut aceasta să devină parte la Convenția de la Haga și cele două Protocoale. Or, a fost și logic ca unul din primele studii asupra Convenției de la Haga din 1954 a fost publicat sub titlul evocator „La Croix-Rouge des Monuments”, autor René-Jean Wilhelm.

Studiul în cauză a permis să constatăm un factor important ce caracterizează instituția protecției bunurilor culturale în timp de conflict armat — normele respective sunt parte componentă al dreptului internațional cutumiar, ceea ce le atribuie un caracter imperativ acestora, iar obligația de a le respecta apare ca una *erga omnes*.

Am observat și am identificat faptul că pe parcursul evoluției această instituție a avut o abordare duală. Pe de o parte, încă din Antichitate au existat prevederi ce asigurau intangibilitatea acestor norme, iar pe de altă parte, chiar și odată cu codificarea acestui cadru normativ la nivel internațional, încălcările au fost, cu regret, tot mai frecvente. Or, părțile beligerante continue să considere deseori bunurile culturale în calitate de obiectiv militar, ceea ce le face vulnerabile în fața provocărilor cu care se confruntă în contextul conflictelor armate.

O altă constatare, chiar dacă este bine cunoscută, este caracterul multidisciplinar al subiectului abordat, reflectat în lucrări juridice, politice, filozofice, religioase etc. ultima constatare este un argument forte al importanței și actualității acestuia, tematica fiind pe parcursul anilor obiect de dezbatere și negocieri la cele mai înalte foruri de ordin politic, juridic, socio-cultural.

Totuși, în pofida faptului că suntem martori ale atrocităților comise în raport cu bunurile culturale în timpul conflictelor armate, observăm un progres în procesul de codificare a instituției în cauză, inclusiv a aplicării răspunderii pentru încălcarea sau nerespectarea prevederilor respective. Or, este apreciabil faptul că protecția bunurilor culturale în timp de conflict armat a evoluat de la prevederi cu caracter de recomandare la recunoașterea „nucleului” său în calitate de norme *jus cogens* cu aplicabilitatea, cel puțin la nivel teoretic, a principiului jurisdicției universale. Un lucru este cert, asigurarea unei bune funcționări al sistemului de protecție a bunurilor culturale în timp de conflict armat poate fi realizat doar cu eforturi comune ale tuturor actorilor internaționali implicați în acest proces — state, organizații internaționale interguvernamentale, organizații internaționale non-guvernamentale etc. Or, așa cum a fost menționat pe parcursul studiului, acest subiect este unul universal și nu poate fi monopolizat de unul sau câțiva actori în interese înguste în defavoarea celor promovate de comunitatea internațională *in integrum*.